

BÁNRÉTI ZOLTÁN

A MELLÉRENDELÉS ÉS AZ ELLIPSZIS NYELVTANA
A MAGYARBAN

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 75.

BÁNRÉTI ZOLTÁN

A MELLÉRENDELÉS
ÉS AZ ELLIPSZIS NYELVTANA
A MAGYARBAN

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2007

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 75.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Lektorálta:
KOMLÓSY ANDRÁS

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Elnöki Kerete támogatásával.

ISSN 1419-6603
ISBN 978 963 7094 87 3

© Bánréti Zoltán, 2007
© TINTA Könyvkiadó, 2007

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Bagu László

BEVEZETÉS

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

1. Ez a könyv azt mutatja be, hogy a mellérendelés és meghatározó összetevőik, a kötőszók sokkal színesebb, izgalmasabb képet adnak annál, mint amit eddig leírtak róluk a magyarban.

A szintaktikai tulajdonságaik, szerkezetépítő funkcióik és szemantikai jegyeik nagyon sajátos interakcióit fogjuk jellemezni. Jellemezni fogjuk a kötőszók szintaktikai szerkezetképző funkcióit, bemutatjuk, hogy többfajta szerkezetképző funkciót is képesek ellátni, különböző szórendi pozíciókból és ez interakcióban van a tagmondat-ellipszis típusaival való összeférhetőségükkel, illetve összeférhetetlenségükkel.

A mellérendelő kötőszó olyan szintaktikai fej, amely meghatározott bővítményeket kíván meg. Ezek száma és szintaktikai kategóriái az egyes mellérendelő kötőszóosztályok szerint eltérő. Bemutatjuk, hogy a kötőszók ilyen szintaktikai tulajdonságai korrelálnak a kötőszó jelentése alulspecifikáltságának fokával: vannak kötőszók, melyek jelentése mindig kiegészül a tagmondatokból eredő jelentésmozzanatokkal, vannak, amelyek jelentése interakcióban áll a tagmondatok jelentésével és vannak kötőszók, melyek hozzáadják önnön konstans lexikai jelentésüket az összetett mondat jelentéséhez. Mindez azt jelenti, hogy a mellérendelő kötőszók lexikai ábrázolásai valamilyen mértékben alulspecifikáltak, és a kompozicionalitás rájuk is érvényes.

Amellett fogunk érvelni, hogy a mellérendelő szerkezetek fejei a kötőszavak, amelyek sajátos szerkezetépítő funkciókat látnak el. Ezek a funkciók a kötőszó kategóriájától és a mellérendelt tagok kategoriális jegyeitől függenek. Vannak **főnévi** jegyű összetevőket mellérendelő, **jegy-összeegyeztető** funkciójú kötőszavak, és vannak **predikatív** jegyű kategóriákat koordináló, **jegy-kiosztó** funkciójú kötőszavak. A jegy-összeegyeztető funkciójú kötőszói fej **aszimmetrikus** felépítésű (specifikáló, fej és bővítmény csomópontokból összetevődő) szerkezetet formál, míg a jegy-kiosztó kötőszói fej **szimmetrikus** szerkezetet képez, (valamennyi összetevője testvér csomópont), és ebben a tagok sorrendje megszorított.

A jegy-összeegyeztető funkciójú kötőszavak a koordinált főnévi szerkezetek jegyeit egyeztetik össze, és ennek eredménye megjelenik az igei egyeztető végződéseken. Ilyenek az **n-áris kötőszavak** (az általuk koordinált tagok száma nyelvtanilag nem korlátozott). Az n-áris kötőszói fejek felveszik annak a szintaktikai funkciónak a jegyét, melyet a mellérendelt szerkezet a mondatban betölt (alanyi, tárgyi, határozói funkciók jegyei, valamint topik és fókusz jegyek). Ez akkor lehetséges, ha a jegy-összeegyeztető funkciójú kötőszavak aszimmetrikus szerkezetet képeznek. E szerkezet számára olyan architektúrát javasolunk, melyben a kötőszó a szerkezet feje, és mint ilyen felveszi annak a funkcionális fejnek a nyelvtani jegyét, amelyhez a mellérendelő szerkezet egé-

sze társított. Bemutatjuk, hogy az n-áris kötőszavaknak vannak rejtett, hangalak nélküli másolatai, de legalább egyszer nyílt formában jelen kell lenniük a szerkezetben, ez jól formáltsági feltétel.

A jegy-kiosztó funkciójú kötőszavak az általuk koordinált, predikatív jegyű kategóriákra rónak ki jegyeket. Ennek eredménye nincsen hatással az igei egyeztető végződésekre. Ezek a kötőszavak binárisak (a releváns szerkezet két főösszetevőből áll). Amellett érvelünk, hogy a szerkezet felépítése a szimmetrikus struktúra mintáját követi, melyre a kötőszó által determinált sorrendi megszorítások vonatkoznak. A bináris kötőszavak osztályai konvencionális implikációkat jelölnek (ellentét, ellentmondás, következtetés, magyarázat, megengedés stb.). A kötőszói fej funktorként működik, az általa jelölt konvencionális implikáció argumentumait szelektálja a mellérendelt predikatív kategóriákból, illetve predikatív elemekből. A szerkezet a kötőszói fej két bővítményéből áll. A szelektált kategóriák a mellérendelhetőségükhöz szükséges mértékben azonosak (azonos típusú predikatív funkciót képviselnek). A bináris kötőszói fej az általa jelölt implikatív reláció képzéséhez szükséges <Reláció-alap> valamint <Reláció-érték> jegyeket rendeli hozzá a bővítményekhez. Ezeknek a jegyeknek a kiosztása szabja meg a koordinált tagok lineáris sorrendjét a szimmetrikus szerkezetben. A bináris kötőszavaknak nincs rejtett, hangalak nélküli másolata, nyílt formájú jelenlétük nem jól formáltsági feltétel, hanem szemantikai interpretációs feltétel.

A predikatív kategóriák illetve predikatív elemek nemcsak bináris, hanem n-áris kötőszavakkal is mellérendelhetők. A két kötőszótípus funkciója közti különbség ezekben a szerkezetekben neutralizálódik. (Az n-áris kötőszó *személy / szám / eset / határozottság* jegyértékeket összeegyeztető funkciója nem működhet, mivel a koordinált csomópontok (predikatív kategóriák) ezeknek a jegyértékeknek közvetlenül nem forrásai).

Az n-áris és a bináris kötőszók szerkezetképző funkcióinak sajátosságai egy sor következménnyel járnak. N-áris kötőszóval a mondat szerkezet egy pontjához olyan mellérendelő szerkezet kombinálódik, melynek tagjai között k-vezérlés, jegyegyeztetés és megelőzés reláció van, de ezek a viszonyok a mellérendelő szerkezet egésze és az „alatta” található mondat szerkezet-tartomány között is fennállnak, az utóbbit a &P megelőzi és k-vezérli. Az n-áris kötőszókra olyan mechanizmust javasolunk, amely biztosítja, hogy a kötőszó kategóriája a mellérendelt tagoknak pontosan azokat a jegyeit egyeztesse, melyek a szó szerkezet egészének a szintaktikai funkciója (a mondat szerkezet valamely funkcionális csomópontja) szempontjából relevánsak. Az n-áris kötőszói fej kettős jellegének, a kvantorszerű, „többesség” tulajdonságot kölcsönző oldalának és az összefoglaló egyeztetésre alkalmas „pronominális” oldalának a hatása megmutatkozik az igei egyeztető végződés értékében és a *többes*-ség jegy megjelenésében.

A bináris kötőszók, az általuk jelölt implikatív relációk miatt, csak részlegesen férnek össze ellipszist tartalmazó tagmondatkörnyezettel. Vannak bináris kötőszavak, melyek összeférhetetlenek az ellipszissel, mások csak egy-egy, megszorított relációban engedik azt meg. A bináris kötőszók befolyásolják a tagmondatok időviszonyait (az eseményidők relációit), a tagmondatközi névmás-kötés relációkat és a tagmondatok prozódiai tulajdonságait is.

2. A könyv második felében a mondat mellérendelésekben található ellipsziseket tárgyaljuk. Bemutatjuk, hogy az ellipszisek csak látszólag triviálisak, valójában a nyelvtan lexikon komponensének, szerkezetépítő moduljának és fonetikai-fonológiai moduljának

bonyolult interakcióira épülő jelenségek. Elemezzük, hogy a magyarban milyen szintaktikai és morfológiai feltételeknek kell teljesülniük a grammatikus ellipszisek különféle osztályai számára. A feltételeknek két alapvető funkcióját mutatjuk be: az egyik a hangalak nélküli mondat-tartományok határolása (kezdetük és végük definiálása), a másik pedig az, hogy a hangalak nélküli tartományok pontos lexikai tartalmát azonosíthatóvá, visszanyerhetővé tegyék.

A magyarban, mint diskurzus-konfigurációs (nem „kötött” szórendű) és gazdag morfológiájú nyelvben különösen széles tárházat találjuk a mellérendelő tagmondatok közti ellipsziseknek. A szerkezeti összetevő kategóriája tekintetében: az igei szerkezet, a teljes tagmondat, önmagában a főnévi szószerkezet, a birtokos főnévi szerkezetnek a birtok szerkezeti tagja, a határozói szószerkezet, valamint a szószerkezeteknek a lexikai fejei (a főnévi, a melléknévi és a határozói lexikai fejek), sőt az összetett szavakat alkotó egyes szavak önmagukban is ellipszis alá eshetnek. Ezek az opciók függenek az ellipszis irányától, azaz attól a relációtól, amely az ellipszist engedélyező és az ellipszis alá eső mondat-tartományok között fennáll. Így az ellipszis engedélyezése lehet előreható és lehet hátraható irányú.

Bemutatjuk, hogy a kétféle irányú ellipszis a mondat szerkezeteknek csak az egyik osztályában (a teljesen párhuzamos szerkezetű és irtóhangsúlyos tagmondatok között) váltogatható szabadon, de még ezen az osztályon belül is vannak olyan nyelvtani feltételek, melyek csakis az egyik irányú ellipszis számára szükségesek, a másik irányú számára nem. Vannak továbbá olyan mondat szerkezet-osztályok, melyek kizárólag egyetlen irányban engednek meg ellipszist: az vagy csakis előreható vagy csakis hátraható irányú lehet. Elemezzük a szerkezeti-kategoriális és a prozódiai, fonológiai frázis-szerveződési feltételeknek az interakcióit, melyek az ellipszis irányát determinálják. Az irány megszorítottságait összefüggésbe hozzuk a mondat szerkezet *C* és *Agr* tartományai architektúrájával, a magyar fókuszos és a neutrális mondatok szerkezeti különbségeivel és olyan szerkezeti viszonyokkal, mint a *k*-vezérlés, a dominancia, a megelőzés, a szomszédosság; az utóbbi kettő esetében nem csak a követésükkel, hanem a megsérthetőségükkel is.

Az ellipszisekben közös, hogy a tagmondatok közti szerkezeti párhuzamosság egy nem feltétlenül teljes, de elégséges fokának a meglétét kívánják meg. A magyar irtóhangsúlyos és a neutrális intonációjú mondatokban egy sor nyelvtani szabály működhet párhuzamosság jelölőként. Nem csak a tagmondatok szórendi párhuzamosságai vagy az egyes szórendi pozíciókban található kategóriák párhuzamos megoszlásai lehetnek ilyenek, hanem az intonációs minták felépülései, szerveződése, továbbá az egyébként nem párhuzamos szórendű tagmondatokban az antecedens – névmási kategóriák párojai, a tagmondatok közti előzmény-korrelátum kapcsolatok és mások. Mennél több párhuzamosság jelölő faktor van a mellérendelésben, annál kevésbé megszorított az ellipszis iránya és tartománya; és fordítva: mennél kevesebb párhuzamosság jelölő lehetséges – adott mondat szerkezet osztály számára – annál inkább megszorított az ellipszis iránya és tartománya.

Klasszikus probléma, hogy miképpen lehet egy nyelvtan modellben levezetni, „előállítani” az ellipszist. Az empirikus elemzéseink általánosításai alapján bíráljuk mind az ellipszis fonetikai-fonológiai törléssel történő levezetését, mind a *pro* üres kategória generálásával vagy másolatok (copy-k) levezetésével történő magyarázatát. Nem feltételezzük, hogy az ellipszis törlés vagy másolás eredménye lenne, vagy valamilyen „üres” kategória rekonstrukciójával lenne interpretálható. Ezek helyett a lexikai egységek le-

xikonból való kiválasztásának műveleteire, a kiválasztáskor kiosztott indexeknek és a mondat szerkezet-tartományok lexikai kitöltésének az interakciójára épülő modellt javasolunk. Ebben támaszkodunk a „szétozott” lexikon modelljére és a lexikai kiválasztó rendszerre.

A szelektált, előszámlált lexikai egységek listákat képeznek, melyek a szintaxis bemenetei. A kiválasztó műveletről mindig feltételezzük, hogy az valamiképpen, például egy indexszel, megjelöli az aktuálisan szelektált lexikai egységet, ezzel azonosíthatóvá téve a kiválasztó lépést magát (például azt, hogy egy sorozatban hányadik kiválasztó műveletről van szó).

Javaslatunk szerint az ellipszist ugyanazon lexikai egység(ek)nek a lexikonból történő többszörös kiválasztása teszi lehetővé. A többször kiválasztott példányok minimum két, különböző előszámlálási listának a tagjai. A lexikai szelekciós rendszer ugyanazon lexikai egységnek a lexikonból többször kiválasztott példányait megjelöli úgy, hogy az *azonos*, vagy a *nem megkülönböztetett* indexeket adja ezekhez a példányokhoz az előszámlált listában. Az index ezen értékétől függően vagy az előszörre kiválasztott példány (az *azonos*-ként szelektált) vagy pedig a másodszorra (harmadszorra stb.) kiválasztott példány (a *nem megkülönböztetett*-ként szelektált) lesz esélyes az ellipsziszre. Másfelől, lesznek olyan, **csak egyszer** kiválasztott lexikai egységek a listákban, melyekhez a *megkülönböztetett* indexet adja hozzá a kiválasztó művelet.

Az előszámlálási listákban lehetnek tehát olyan lexikai egységek, melyek a *megkülönböztetett* indexszel rendelkeznek, és olyan lexikai egységek, melyek az *azonos*, illetve a *nem megkülönböztetett* indexszel bírnak. Ha két, külön tagmondatot vezetünk le, akkor a lexikai egységek két, külön listáját kell szelektálnunk a lexikonból. A két lista adja a szintaktikai bemenetet. A két tagmondat szerkezeti tartományainak lexikai kitöltései számára a listabeli példányokon található *megkülönböztetett* index, továbbá az *azonos* index és *nem megkülönböztetett* index olyan bemeneti jegyek, amelyek relevánsak a szerkezetépítő műveletek számára. Ezek a bementi jegyek a szerkezetépítő műveletekre tett hatásuk révén determinálják a tagmondatok szerkezeti és referenciális párhuzamosságát és a lehetséges ellipszist. A javasolt modell szerint tehát a lexikai kiválasztás rendszerében dől el, mely lexikai egységek esélyesek az ellipsziszre és ez melyik tagmondatban lehetséges.

Köszönetnyilvánítás: hálával tartozom kollégáimnak, akiktől sok tanulságos megjegyzést és javaslatot kaptam a könyvben tárgyalt kérdésekkel kapcsolatban. Külön köszönettel tartozom Bartos Hubának, É. Kiss Katalinnak, Kenesei Istvánnak, Kiefer Ferencnek, Komlósy Andrásnak és Siptár Péternek.